

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

**ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΤΗΣ «ΑΛΛΑΓΗΣ»
Κοινωνικοποιητικές επιδράσεις
και μεταβολές στην πολιτική
φυσιογνωμία των εφήβων: 1982-1990**

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της μελέτης αυτής αποτελούν οι μεταβολές που διαφαίνονται στα συστήματα πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων ατόμων που βρίσκονται σήμερα στην αρχή της εφηβείας, σε σχέση με αντίστοιχα δεδομένα της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας οκτώ χρόνια νωρίτερα.¹

Πρόκειται για μια πρώτη, επιλεκτική και «εν θερμώ» παρουσίαση ορισμένων μεταβλητών που φαίνεται ότι οροθετούν την πολιτική φυσιογνωμία των σημερινών εφήβων, σε αντιπαράθεση με στοιχεία των αρχών της δεκαετίας του '80, τα οποία είχαν στο παρελθόν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης σε βάθος² ως ενδεικτικά των τάσεων μετεξέλιξης της συνολικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας από τη μεταπολίτευση και μετά. Η σύγκριση την οποία επιχειρώ είναι ενδεικτική έντονων διαφοροποιήσεων στη συνολική πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων της δεκαετίας του '80 και του '90, διαφοροποιήσεις που ανάγονται σε μεγάλο βαθμό στις αλλαγές στο γενικό κοινωνικό/πολιτικό κλίμα και στα διακυβεύματα που εγγράφονται κάθε φορά στην ημερήσια διάταξη ως πρωτεύοντα οροθετώντας αντίστοιχα κοινωνικοποιητικά μη-

Η κυρία Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα είναι επίκουρος καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Ο όρος «αλλαγή» στον τίτλο του άρθρου αυτού δεν παραπέμπει βέβαια στην κοινωνιολογική της έννοια, αλλά στις συγκεκριμένες πολιτικές συνδηλώσεις της «αλλαγής» που αφορούν την περίοδο διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ.

2. Κυρίως στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987.

νώματα που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της κοσμοαντίληψης των νέων.

Βασική υπόθεση εργασίας στην προσέγγιση αυτή αποτελεί η αντίληψη ότι αλλαγές στην πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας, οι οποίες εκφράζονται αλλά και εκφράζονται ως αλλαγές στην πολιτική πραγματικότητα, επιδρούν ως σημαντικές κοινωνικοποιητικές συνιστώσες στην πολιτική φυσιογνωμία των ατόμων που βρίσκονται σε κρίσιμες φάσεις της διαμόρφωσης της πολιτικής προσωπικότητάς τους. Η αρχική εφηβεία (12-15 ετών) αποτελεί απ' αυτή την άποψη ιδιαίτερα γόνιμη ηλικιακή περίοδο διότι σ' αυτή μπορούν, αφενός, να εκδηλωθούν στο επίπεδο των αντιλήψεων (αλλά και της συμπεριφοράς) οι πρώιμες κοινωνικοποιητικές επιδράσεις όπως έχουν αυτές αφομοιωθεί από τα άτομα στην παιδική τους ηλικία,³ και αφετέρου να διαφανούν συγκροτημένες βασικές τάσεις που χαρακτηρίζουν, σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ορισμένη ηλικιακή κατηγορία ως πολιτική γενιά.⁴ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πρώτης πολιτικής γενιάς σε μια συγκεκριμένη ηλικιακή φάση θα παραμείνουν αναλλοίωτα, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αναφερόμαστε στην εφηβεία ως αφετηριακό σημείο διαχρονικής σύγκρισης. Ωστόσο και οι μεταβολές σε συγκεκριμένα πολιτικά χαρακτηριστικά θα εγγραφούν στο πλαίσιο των βασικών προδιαθέσεων που δημιουργούνται πολύ νωρίς στη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης του ατόμου,⁵ και οι οποίες αφήνουν ανεξάλειπτα ίχνη στη συνολική πολιτική φυσιογνωμία διαφορετικών ηλικιακών ομάδων που αποκαλούμε πολιτικές γενιές.

Η έννοια της πολιτικής γενιάς⁶ παραπέμπει συνεπώς στην κοινότητα των ιστορικοκοινωνικών εμπειριών που βιώνουν διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, ιδιαίτερα σε κρίσιμες φάσεις της διαμόρφωσης της προσωπικότητας των ατόμων που τις συνιστούν,⁷ εμπειρίες οι οποίες οροθετούν ένα συγκεκρι-

3. Για τη βαρύτητα και κοινωνικοποιητική αποτελεσματικότητα της πρώιμης πολιτικής κοινωνικοποίησης κλασικές παραμένουν οι μελέτες των D. Easton, J. Dennis, 1980, F. Greenstein, 1976, M.K. Jennings, R. Niemi, 1974, A. Percheron 1978. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σ. 48-75.

4. Μ' αυτή την έννοια, οι έφηβοι της «αλλαγής» δεν είναι τα άτομα που έζησαν ως έφηβοι την περίοδο διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ, αλλά οι σημερινοί έφηβοι που βίωσαν, στην πρώτη φάση της πολιτικής τους κοινωνικοποίησης, μηνύματα εκείνης της περιόδου. Πρόκειται, κατά κάποιο τρόπο, για κοινωνικοποιητικά «παράγωγα» της «αλλαγής», χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι βασικές συνιστώσες της πολιτικής τους πρόσληψης ανάγονται άμεσα στη διακυβέρνηση ΠΑΣΟΚ, αλλά ότι οροθετούνται από το συνολικό κοινωνικοπολιτικό κλίμα της εποχής.

5. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα τεκμηρίωση της υπόθεσης αυτής, βλ. στο K. Langton, 1984.

6. Για την έννοια της «γενιάς» κλασική παραμένει πάντα η μελέτη του K. Mannheim, 1952. Βλ. επίσης M.K. Jennings, R. Niemi, 1981 και J. Crête, P. Favre, 1989, όπου παρουσιάζεται η σύγχρονη προβληματική για την έννοια της πολιτικής γενιάς.

7. Για τη βαρύνουσα σημασία της παιδικής ηλικίας σε σχέση με την κοινωνικοποιητική επίδραση ενός σημαντικού γεγονότος βλ. R. Inglehart, 1971, σ. 126-127.

μένο φάσμα ιδεολογικών αναπαραστάσεων της πραγματικότητας το οποίο επιδρά στις προδιαθέσεις, τις αντιλήψεις και τις μελλοντικές πρακτικές τους. Πέρα από τις διαφορές στην πρόσληψη της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας που απορρέουν από τις διαφορές στην κοινωνική θέση των ατόμων (ανάλογα με την ταξική τους προέλευση και το φύλο) η χρονική/ιστορική στιγμή σημαντικών φάσεων της κοινωνικοποίησής τους αποτελεί ομοιογενοποιητικό παράγοντα στη διαμόρφωση των προδιαθέσεών τους, ο οποίος και προσδιορίζει το πλαίσιο όπου θα εκδηλωθούν και οι σχετικές διαφορές στο επίπεδο των αντιλήψεων και των πρακτικών. Αλλιώς, για παράδειγμα, βιώνει την καταπίεση που απορρέει από το φύλο του ένα κορίτσι δεκαπέντε ετών κι αλλιώς μια γυναίκα εξήντα ετών, ενώ οι συνέπειες της επίδρασης του φύλου στην πολιτική πρόσληψη διαφοροποιούνται έντονα στις δύο αυτές ηλικίες που εκφράζουν διαφορετικές (πολιτικές) γενιές: Πολύ εντονότερες στις γενιές που εκπροσωπούν άτομα μεγάλης ηλικίας, ελαχιστοποιούνται στις νεότερες κατηγορίες ηλικιών. Μπορούμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι οι διαφορές στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά που ανάγονται στη μεταβλητή της πολιτικής γενιάς θα γίνονται τόσο πιο εμφανείς όσο άλλες διαφοροποιητικές μεταβλητές χάνουν μέρος της βαρύτητάς τους. Στις κοινωνίες, δηλαδή, όπου το φύλο και η ταξική προέλευση χάνουν σταδιακά μέρος της διαφοροποιητικότητάς τους βαρύτητας όσον αφορά τα πρότυπα και τις συνθήκες διαβίωσης των νέων, στις οποίες, παράλληλα, και η ιδεολογική συνιστώσα παύει, λόγω ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών, να λειτουργεί ως βασική τομή μεταξύ «αριστερών» και «δεξιών», η πολιτική γενιά είναι αναμενόμενο ότι θα τείνει να αναχθεί σε πολύ σημαντική διαιρετική τομή στις αντιλήψεις και τις πρακτικές ενός κοινωνικού συνόλου. Παράλληλα, οι γοργές αλλαγές στο επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας συμβάλλουν στη διάκριση διαφορετικής πολιτικής γενιάς σε μικρά χρονικά διαστήματα, πολύ μικρότερα απ' ό,τι στο παρελθόν.

Από αυτή την άποψη μοιάζει απόλυτα θεμιτή αλλά και ενδιαφέρουσα η σύγκριση της συνολικής πολιτικής φυσιογνωμίας των εφήβων της δεκαετίας του '80 και του '90 με σημείο αναφοράς την έννοια της «γενιάς» στο μέτρο που οι βασικές κοινωνικοποιητικές εμπειρίες των δύο ομάδων ηλικιών που τους συγκροτούν παρουσιάζουν έντονες διαφοροποιήσεις. Έτσι, μπορούμε αφενός να υποθέσουμε, πράγμα το οποίο και επιβεβαιώνεται μετά από έλεγχο, την ύπαρξη σημαντικών διαφορών στη συνολική πολιτική τους πρόσληψη, και αφετέρου να θεωρήσουμε ως αναμενόμενες τις ουσιαστικές διαφορές που θα τους διακρίνουν μεταξύ τους στο μέλλον ως κατηγορίες πολιτικά δρώντων ατόμων στο πλαίσιο του ελληνικού πολιτικού συστήματος.⁸

8. Γενικότερα, για τη σημασία των κατευθύνσεων της πολιτικής κοινωνικοποίησης των

Παρά τη λειτουργικότητα την οποία παρουσιάζει η έννοια της πολιτικής γενιάς ως σημείο αναφοράς στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε τις δυσκολίες που εμφανίζονται όταν τη χρησιμοποιούμε ερευνητικά ως αναλυτική κατηγορία, ιδιαίτερα μάλιστα για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς των ενηλίκων.⁹ Οι δυσκολίες αυτές απορρέουν τόσο από τις δυσχέρειες συστηματικής οροθέτησης των διαφόρων γενεών, όσο και από την αδυναμία απομόνωσης των επιδράσεων της «γενιάς» από τις αντίστοιχες που ανάγονται τόσο στη θέση στον κύκλο ζωής όσο και στα χαρακτηριστικά της πολιτικής συγκυρίας που συνεπιδρούν βεβαίως στην εκδήλωση της πολιτικής συμπεριφοράς του ατόμου.¹⁰ Στην εφηβεία ωστόσο, όταν μας απασχολούν κυρίως οι προδιαθέσεις των ατόμων, είναι φανερό ότι μπορούμε να διακρίνουμε σαφείς ιδιαιτερότητες στη συνολική πολιτική πρόσληψη ατόμων που γεννήθηκαν σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και κοινωνικοποιήθηκαν στην παιδική τους ηλικία σε συγκεκριμένο πολιτικό κλίμα· ιδιαιτερότητες, οι οποίες τους διαφοροποιούν έντονα από την εικόνα της συνολικής πολιτικής φυσιογνωμίας που πρόβαλαν άτομα αντίστοιχης ηλικίας, μόλις πριν από μια δεκαετία. Συνιστούν όμως, πράγματι, αναλυτικά, και με πολιτολογικούς όρους, διαφορετικές πολιτικές γενιές οι δύο αυτές ομάδες εφήβων;¹¹ Στο ερώτημα αυτό δεν μπορούμε βέβαια να απαντήσουμε κατηγορηματικά σήμερα με βάση τη σύγκριση η οποία επιχειρείται εδώ, πριν γνωρίσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι δύο συγκεκριμένες ομάδες ηλικιών θα λειτουργήσουν στο πλαίσιο, τού, ή με σημείο αναφοράς το πολιτικό σύστημα όταν θα αποτελούν και οι δύο θεσμικά αποδεκτά μέλη του. Ωστόσο, οι έντονες διαφορές που διακρίνονται στη συνολική πολιτική φυσιογνωμία των μικρών εφήβων των αρχών της δεκαετίας του '80 σε σύγκριση με αυτούς του

παιδιών και εφήβων όσον αφορά τη σταθερότητα και τη μεταβολή του πολιτικού συστήματος, κλασική παραμένει η θεώρηση των D. Easton, J. Dennis, 1980, σ. 47-70.

9. Για ένα ιστορικό της χρήσης της βλ. R. Braungart, M. Braungart, 1989, σ. 7-51.

10. Βλ. γι' αυτό το θέμα A. Percheron, 1985, σ. 228-262, και M.X. Delli Caprini, 1989, ιδιαίτερα σ. 30-33. Γενικότερα, για τις διάφορες συνιστώσες της επίδρασης της ηλικίας, βλ. A. Percheron, R. Rémond, 1991, ιδιαίτερα σ. 143-150, 222-223.

11. Η αναγωγή των στοιχείων της σύγκρισης στην οποία προβαίνω στο θεωρητικό σχήμα του R. Inglehart (1977 και 1990) περί σταδιακής και συνεχούς μεταβολής στα συστήματα αξιών των νέων, μεταπολεμικά, από υλιστικά σε μεταυλιστικά, παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον και γεννά πολλά νέα ερωτήματα στο μέτρο που με βάση τα ελληνικά δεδομένα —και ίσως όχι μόνο αυτά— φαίνεται ότι το τέλος της δεκαετίας του '80 αποτελεί ορόσημο στην πορεία της μετεξέλιξης αυτής, όχι τόσο διότι παρατηρείται κάποια αναστροφή της τάσης όσο, κυρίως, επειδή αλλάζουν οι συνδηλώσεις των μεταυλιστικών αξιών των εφήβων από τη δεκαετία του '80 σ' αυτή του '90. Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα, στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, είναι η κριτική στην οποία προβαίνει ο B. Reimer, 1989, σ. 110-126, στην αντίληψη του R. Inglehart, υποστηρίζοντας ότι πέρα από τις περισσότερο ή λιγότερο μεταυλιστικές αξίες, αυτό που χαρακτηρίζει τους νέους της μεταμοντέρνας εποχής είναι η αυξανόμενη υποκειμενικότητα και η επιθυμία της άμεσης ικανοποίησης των επιδιωξών τους.

'90, μας επιτρέπουν να αναφερθούμε στους έφηβους της μεταπολίτευσης και σ' αυτούς της «αλλαγής», υποθέτοντας ότι, δυνητικά, είναι πολύ πιθανό να αποτελέσουν στο μέλλον διακριτές συγκροτημένες πολιτικές γενιές. Στο πλαίσιο της συνολικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, που μοιάζει ταχύτατα μετεξελισσόμενη από τη μεταπολίτευση και μετά,¹² κάθε διαφορετική πολιτική γενιά θα εισφέρει τα δικά της, ιδιαίτερα, πολιτισμικά κερκημένα, συμβάλλοντας στην περαιτέρω μετεξέλιξη της πολιτικής κουλτούρας, ενώ, συγχρόνως, η ιδιαίτερη εισφορά της θα επηρεάζεται συνεχώς από τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές, τις οποίες η κάθε πολιτική γενιά θα προσλαμβάνει σύμφωνα με τις δικές της, ιδιότητες, προδιαθέσεις.

II. ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Με βάση στοιχεία έρευνας που είχε διεξαχθεί το 1982 με δείγμα 1.045 παιδιών 12-15 ετών σε τέσσερα σχολεία της περιοχής της Αθήνας, είχαμε σκιαγραφήσει την πολιτική φυσιογνωμία των μικρών εφήβων που είχαν βιώσει σημαντικά στάδια της πολιτικής κοινωνικοποίησής τους στην περίοδο της μεταπολίτευσης.¹³

Παρά τις σημαντικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις στην πολιτική πρόσληψη των εφήβων στις αρχές της δεκαετίας του '80, διαφοροποιήσεις που ανάγονται κυρίως στην κοινωνική τους πρόλευση, υπήρξαν σαφείς ενδείξεις σχετικά με τα κυρίαρχα στοιχεία τα οποία στην εφηβεία τους χαρακτήριζαν

12. Στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, ιδιαίτερα σ. 530-539, αναφέρομαι στην εφηβεία ως ηλικιακή φάση στην οποία διαφαίνονται έκδηλα οι τάσεις μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Για κάποια μεθοδολογικά προβλήματα που αφορούν τη διερεύνηση της (ελληνικής) πολιτικής κουλτούρας βλ. το τεύχος 75Α/1990 της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, και ιδιαίτερα τα άρθρα των Ν. Δεμερτζή, 1990, Χ. Λυριντζή, 1990, και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1990. Στο ίδιο τεύχος βλ. και τους εξαιρετικά ενδιαφέροντες συγκριτικούς πίνακες για την πολιτική κουλτούρα στη Νότια Ευρώπη: Δ. Δώδος, Π. Καφετζής, Κ. Μιχαλοπούλου, Ηλ. Νικολακόπουλος, Β. Παπλιάκου, 1990. Βλ. επίσης, Ν. Diamandouros, 1983, για τις ιστορικές καταβολές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, και Ν. Δεμερτζής, 1990β, για την ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του '80.

13. Βασικά πορίσματα της έρευνας αυτή έχουν δημοσιευθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, και στο Μ. Παντελίδου, 1986. Στο πρώτο υπάρχει το ιστορικό της σχετικής έρευνας, αναλυτική περιγραφή του εμπειρικού υλικού και της διαδικασίας συλλογής του (σ. 543-605) και εκτεταμένη βιβλιογραφία, σ. 617-630. Υπενθυμίζω απλώς εδώ ότι δεν πρόκειται για αντιπροσωπευτικό δείγμα των μικρών εφήβων της περιοχής της πρωτεύουσας, αλλά για δείγμα 1.045 παιδιών από τέσσερα σχολεία που καλύπτουν μεγάλο μέρος του φάσματος της κοινωνικής πυραμίδας: δύο συνοικιακά δημόσια γυμνάσια, ένα επίλεκτο ιδιωτικό σχολείο και ένα πρότυπο γυμνάσιο.

ως πολιτική γενιά: Υψηλός βαθμός ευαισθητοποίησης στη σημασία της πολιτικής διαδικασίας για το κοινωνικό σύνολο και μεγάλη διάδοση της δεοντολογικής αντίληψης σχετικά με την υποχρέωση όλων να ενδιαφέρονται για κοινωνικά και πολιτικά θέματα· υψηλά επίπεδα συμμετοχικής προδιάθεσης και υψηλό ποσοστό δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος το οποίο συγκεκριτοποιείται με πολλές πρακτικές (τακτική εμπλοκή σε πολιτικές συζητήσεις, παρακολούθηση πολιτικής ειδησεογραφίας κ.ά.)· υψηλά επίπεδα αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς και σαφής αριθμητική υπεροχή των εφήβων που δηλώνουν μάλλον αριστεροί. Παράλληλα, ήταν φανερή η δυσπιστία των εφήβων απέναντι στο κράτος το οποίο δεν το προσλάμβαναν ως αμέτοχο διαιτητή των πολιτικών και κοινωνικών διενέξεων (κατά 66,4% θεωρούσαν ότι το κράτος δεν αντιμετωπίζει ισότιμα όλους τους πολίτες) αλλά και η αναπαραγωγή παραδοσιακών αντιλήψεων της ελληνικής κουλτούρας (σχετική με την έννοια του καλού πολίτη για παράδειγμα, ή τη σημασία του «αρχηγού» στην εκλογική επιλογή). Οι αντιλήψεις αυτές συνυπήρχαν με τις συμμετοχικές τάσεις και δεν έρχονταν σε ρήξη ούτε με τα πιο ριζοσπαστικά συστήματα αντιλήψεων, παρά το ότι ήταν εμφανής, κατά τα άλλα, η διαφοροποίηση «αριστερών» και «δεξιών» συστημάτων προδιαθέσεων. Έκδηλα επίσης υπήρξαν τα κατάλοιπα του διάχυτου αντιαμερικανικού αισθήματος που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα από την εποχή της μεταπολίτευσης. Στο επίπεδο των εφήβων των αρχών της δεκαετίας του '80 ο αντιαμερικανισμός αυτός συγκεκριμενοποιείται στις αντιλήψεις περί φιλικών και εχθρικών χωρών, όπου οι ΗΠΑ κατέχουν σαφώς υψηλότερο ποσοστό ως εχθρική προς την Ελλάδα χώρα απ' ό,τι ως φιλική.

Τα παιδιά αυτά, που μπήκαν στην εφηβεία στις αρχές της δεκαετίας του '80, εξέφραζαν κατά τρόπο ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τις τάσεις μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που δρομολογήθηκαν από τη μεταπολίτευση, αλλά και τις εσωτερικές αντιφάσεις της, στο μέτρο που η συνολική πολιτική φυσιογνωμία τους χαρακτηριζόταν από τη συνύπαρξη παραδοσιακών και «εκσυγχρονισμένων»/συμμετοχικών στάσεων και αντιλήψεων, στο πλαίσιο των οποίων κυριαρχούσαν οι αριστερές ιδεολογικές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας.

Οι ενδείξεις που έχουμε σήμερα για την ίδια πολιτική γενιά, που ανήκει πλέον στους «νέους ενήλικους», ενισχύουν αυτή την εικόνα των εσωτερικών αντιφάσεων, ενώ κάνουν επιβεβλημένη την περαιτέρω διερεύνηση της συνδυασμένης επίδρασης των πρώιμων κοινωνικοποιητικών εμπειριών μιας συγκεκριμένης γενιάς, των αλλαγών στις συνθήκες ζωής που ακολουθούν τον κύκλο ζωής μιας συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας (από την εφηβεία στην κατηγορία των νέων ενηλίκων) και, κυρίως, των μεταβαλλόμενων κοινωνικοποιητικών μηνυμάτων κάθε διαφορετικής πολιτικής και κοινωνικής

περιόδου τα οποία ξεπερνούν τα εθνικά σύνορα. Σε τι είδους πολιτικά και κοινωνικά δρώντα άτομα μετεξελιχθήκαν οι εμφανώς συμμετοχικοί και μαζικά αριστερόστροφοι έφηβοι των αρχών της δεκαετίας του '80; Οι ενδείξεις που διαθέτουμε σήμερα για την πολιτική συμπεριφορά των νέων στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας κάνουν φανερό ότι δεν πρόκειται για γραμμική εξέλιξη, όπως εξάλλου γνωρίζουμε από τη θεωρία της πολιτικής κοινωνικοποίησης,¹⁴ ενώ οι συμμετοχικοί στο επίπεδο της προδιάθεσης έφηβοι δεν έχουν ίσως μετεξελιχθεί σε συμμετοχικούς νέους, στο μέτρο που, με βάση την ιδιαίτερη μετέπειτα εμπειρία τους, έχουν σε σημαντικό βαθμό την αίσθηση ότι η πολιτική διαδικασία, όπως είναι σήμερα, *δεν τους αφορά*.¹⁵ Εξάλλου, η ενδεχόμενη απογοήτευση από τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και η κατάρρευση του σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη που δυσκόλεψε την προσφυγή σε οράματα τα οποία λειτουργούσαν στο παρελθόν ως κατεξοχήν πόλοι έλξης και οργάνωσης της διαμαρτυρίας των νέων, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της αντιλήψεως περί «απολιτικών» νέων.

Το θέμα αυτό ξεπερνά βέβαια τα όρια και την προβληματική του άρθρου αυτού, ωστόσο ενδιαφέρει, στο μέτρο που σκιαγραφεί κάποιες συνιστώσες των κοινωνικοποιητικών μηνυμάτων που δέχονται οι σημερινοί έφηβοι, των οποίων η συνολική πολιτική φυσιογνωμία διαφέρει σαφώς από τους αντίστοιχους της προηγούμενης δεκαετίας στα σημεία ακριβώς που κάνουν πρόδηλη τη σημασία του γενικότερου πολιτικού και κοινωνικού κλίματος στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών μιας πολιτικής γενιάς. Αναφερόμαστε συνεπώς στους έφηβους της «αλλαγής» —σε αντιπαράθεση με τους έφηβους της «μεταπολίτευσης» τους οποίους συνιστούν οι σημερινοί νέοι ενήλικοι— με την έννοια ότι οι σημερινοί έφηβοι δέχτηκαν σημαντικά κοινωνικοποιητικά μηνύματα την περίοδο της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, διαμόρφωσαν δηλαδή βασικές συνιστώσες της πολιτικής τους πρόσληψης που λειτουργούν και θα λειτουργούν στο μέλλον ως μήτρες στη βάση των οποίων προσλαμβάνουν την πολιτική πραγματικότητα, στο συγκεκριμένο πολιτικό κλίμα της δεκαετίας του '80, και με τους όρους αυτούς διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό τη σημερινή πολιτική φυσιογνωμία τους. Αντίθετα, η απομάκρυνση από την πολιτική που σημειώνεται σήμερα στους «έφηβους της μεταπολίτευσης», αποτελεί τη δική τους, ιδιαίτερη, απάντηση στην κοι-

14. Στο θέμα αυτό έχω αναφερθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σ. 57-69, ιδιαίτερα σ. 65-66. Οι νέοι ενήλικοι φαίνεται ότι αποτελούν την ηλικιακή κατηγορία στην οποία κατεξοχήν μπορεί να εμφανιστούν «ασυνέχειες» στην πολιτική πρόσληψη, διότι σ' αυτήν συντελούνται γενικότερες αλλαγές στους κοινωνικούς της ρόλους. Βλ. R. Sigel, 1989, σ. 1-10.

15. Για την πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά των σημερινών νέων ενηλίκων, στους οποίους ανήκουν οι έφηβοι της δεκαετίας του '80, βλ. Μ. Pantelidou-Maloutas, I. Nicolacopoulos, υπό δημοσίευση. Γενικότερα, για τους παράγοντες που επιδρούν στην «καθυστερημέ-

ωνικοπολιτική συγκυρία, χωρίς να συνιστά συστατικό στοιχείο της συνολικής πολιτικής φυσιογνωμίας της γενιάς τους.

Η σύγκριση την οποία επιχειρώ στο άρθρο αυτό, μεταξύ της πολιτικής φυσιογνωμίας των εφήβων της μεταπολίτευσης και αυτής των εφήβων της «αλλαγής», έχει ως πρόσθετο στόχο να συμβάλει στη θεωρητική αντιμετώπιση της πολιτικής κοινωνικοποίησης με πολύ λιγότερες βεβαιότητες απ' ό,τι συνήθως γίνεται. Γιατί, βέβαια, αν η κοινωνία διαμορφώνει τα άτομα τα οποία διαμορφώνουν (αναπαράγουν ή μεταβάλλουν) την κοινωνία,¹⁶ ο τρόπος με τον οποίο θεωρεί ο μελετητής ότι διαμορφώθηκε μια συγκεκριμένη πολιτική γενιά μέσω της πρώιμης κοινωνικοποίησης δεν προδικάζει αναγκαστικά και τον τρόπο με τον οποίο η ίδια πολιτική γενιά θα «διαμορφώσει» την κοινωνία.¹⁷ Συνεπώς, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα αν, τελικά, είναι οι «συμμετοχικοί» έφηβοι της μεταπολίτευσης ή οι «αποστασιοποιημένοι» σημερινοί έφηβοι, οι οποίοι θα αποτελέσουν φορείς εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας με τους όρους της δεκαετίας του '90.

III. ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΠΡΟΔΙΑΘΕΣΗ

Ενώ οι έφηβοι της μεταπολίτευσης, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε από το συγκεκριμένο δείγμα των 1.045 εφήβων 12-15 ετών το 1982,¹⁸ διαφαίνονται, όπως είπαμε παραπάνω, ως συμμετοχικοί, η συνολική εικόνα που προβάλλουν οι έφηβοι της «αλλαγής» ως προς τη συμμετοχική προδιάθεση παρασιιάζεται έντονα διαφοροποιημένη.¹⁹ Αν κοιτάξουμε αρχικά τη μεταβλητή

νη» πολιτική δραστηριότητα νέων, με αναφορές στη γαλλική κουλτούρα βλ. A. Muxel, 1991, σ. 203-232.

16. Βλ. την αντίληψη την οποία εκφράζει ο R. Bhaskar, 1979, σ. 25-46.

17. Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα θέματα τα οποία θα πρέπει να αντιμετωπίσουν οι έρευνες στον τομέα της πολιτικής κοινωνικοποίησης, αφορά τον τρόπο με τον οποίο η πολιτική συγκυρία επιδρά στη διαμόρφωση των αντιλήψεων και της συμπεριφοράς των ενηλίκων στην περίπτωση που τα βασικά μηνύματα που εκπέμπει έρχονται εκδηλα σε σύγκρουση με τις διαμορφωμένες προδιαθέσεις τους.

18. Βλ. παραπάνω, υποσ. 13.

19. Με το ίδιο κατά βάση ερωτηματολόγιο του 1982, σε αντίστοιχη πολιτική περίοδο (λίγο καιρό μετά από εκλογές) απευθυνθήκαμε την άνοιξη του 1990 στα ίδια σχολεία και σε ίδιο αριθμό τμημάτων ανά σχολείο. Η μόνη αξιοσημείωτη διαφορά, όσον αφορά τα σχολεία, αναφέρεται στο πρότυπο δημόσιο, στο οποίο ενώ το 1982 ο μαθητικός πληθυσμός αποτελούνταν από «καλούς» μαθητές άλλων σχολείων που επεδίωξαν να φοιτήσουν σ' αυτό και επελέγησαν μετά από εξετάσεις (για τελευταία φορά, αφού από το Σεπτέμβριο του '82 το σύστημα άλλαξε), το 1990 η επιλογή έχει γίνει με κλήρο. Συνεπώς, δεν ισχύει πλέον στο σχολείο αυτό ένας σημαντικός παράγοντας που το διαφοροποίησε από τα άλλα: οι κατά τεκμήριο καλές σχολικές

της δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος ως ενδεικτική συμμετοχικής προδιάθεσης,²⁰ παρατηρούμε σημαντικές διαφοροποιήσεις στη μαζικότητα του «μεγάλου» πολιτικού ενδιαφέροντος, κι αυτό παρά το ότι στην περίπτωση αυτή τα στοιχεία δεν είναι απολύτως συγκρίσιμα.²¹

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Βαθμός πολιτικού ενδιαφέροντος

1982		1990	
πολύ	40%	πολύ	13,8%
λίγο	43,4%	αρκετά	35,1%
καθόλου	14,2%	λίγο	34,4%
		καθόλου	16,3%
χ.α.	2,4%	χ.α.	0,4%
	100,0		100,0

Το σπάσιμο των θετικών απαντήσεων σε τρεις κατηγορίες (πολύ, αρκετά, λίγο) από τις δύο (πολύ-λίγο) που ήταν το 1982 κρίθηκε χρήσιμο για την εμβάθυνση της διερεύνησης των ενδεχομένως διαφοροποιημένων προτύπων των εφήβων που δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική από αυτά που ενδιαφέρονται μεν, αλλά δεν προβαίνουν σε κατηγορηματική δήλωση μεγάλου πολιτικού ενδιαφέροντος.²² Στην προκειμένη περίπτωση δυσχεραίνονται βέβαια οι συγκρίσεις, αφού οι μόνες κατηγορίες που υποθέτουμε ότι δεν επηρεάζονται σημαντικά από την αλλαγή της κλίμακας είναι αυτή του «καθόλου», η διάδοση του οποίου αυξάνεται ελαφρώς (+2,1) και, κυρίως, της έλλειψης απάντησης η οποία μειώνεται (-2). Ωστόσο μπορούμε, παρά τις ου-

επίδοσεις. Γενικότερα, δεν παρατηρούνται αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις στην κοινωνική σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού των τεσσάρων σχολείων από το 1982 στο 1990, ενώ ο συνολικός αριθμός του δείγματος μειώθηκε (από 1.045 σε 950) γιατί μειώθηκε ο αριθμός μαθητών ανά τμήμα. Πρέπει εξάλλου να σημειώσουμε ότι ο σχεδιασμός της έρευνας, η συλλογή του εμπειρικού υλικού και η επεξεργασία του έγιναν το 1990 στο πλαίσιο της ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ που ασχολείται με την πολιτική κοινωνιολογία. Στο πλαίσιο αυτό, η συμβολή του Ηλία Νικολακόπουλου, της Σούλας Κατωπόδη και της Φωτεινής Ντάλα υπήρξε πολύτιμη και γι' αυτό τους ευχαριστώ θερμά.

20. Στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1990, αναπτύσσω την άποψή μου για την έννοια του πολιτικού ενδιαφέροντος, όπως αυτό μετρείται συνήθως με βάση τη σχετική δήλωση.

21. Η ακριβής διατύπωση της ερώτησης το 1982 είχε ως εξής: «Θα μπορούσες να πεις ότι η πολιτική σ' ενδιαφέρει: πολύ, λίγο, καθόλου», ενώ το 1990 μεταβλήθηκε η διαβάθμιση σε: «πολύ, αρκετά, λίγο, καθόλου».

22. Η διερεύνηση αυτή δεν εντάσσεται στο πλαίσιο της προβληματικής του παρόντος άρθρου.

σιαστικές αλλαγές στον τρόπο μέτρησης του βαθμού δηλώσεως πολιτικού ενδιαφέροντος, να υποθέσουμε πράγματι ότι ακόμα και αυτά, τα μη απολύτως συγκρίσιμα στοιχεία, είναι ενδεικτικά μείωσης της διάδοσης του μεγάλου πολιτικού ενδιαφέροντος. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται με βάση δείκτες που συγκεκριμενοποιούν, μέσω της μέτρησης πρακτικών και επιμέρους αντιλήψεων, την ύπαρξη πολιτικού ενδιαφέροντος. Αν για παράδειγμα συγκρίνουμε τη συχνότητα εμπλοκής σε πολιτικές συζητήσεις, παρατηρούμε τις παρακάτω μεταβολές:²³

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος ανάλογα με τη συχνότητα εμπλοκής σε πολιτικές συζητήσεις (συχνά, αραιά, ποτέ) το 1982 και το 1990

	1982	1990
συχνά	29,9	20,8
αραιά	54,5	56,3
ποτέ	15,2	22,3
χ.α.	0,4	0,6
	100,0	100,0

Είναι σαφής η μείωση της τακτικής εμπλοκής σε πολιτικές συζητήσεις των εφήβων της δεκαετίας του '90 σε σύγκριση με αυτούς του '80, μείωση η οποία δεν μπορεί να αποδοθεί σε διαφορές της χρονικής στιγμής συλλογής του εμπειρικού υλικού, αφού και στις δύο περιπτώσεις αυτή τοποθετείται λίγο μετά από εκλογές (3-4 μήνες στην πρώτη περίπτωση και 1 μήνα στη δεύτερη). Βλέπουμε ότι οι έφηβοι της «αλλαγής» είναι σχεδόν 10 εκατοστιαίες μονάδες λιγότεροι από τους έφηβους της μεταπολίτευσης στην κατηγορία των τακτικών πολιτικών συνομιλητών, ενώ υπερέρχουν κατά 7 εκατοστιαίες μονάδες στην απόλυτη άρνηση εμπλοκής σε πολιτικές συζητήσεις.

Αν συγκεκριμενοποιήσουμε την προβληματική μας και στις δύο προεκλογικές εκστρατείες, του Οκτωβρίου του 1981 και του Απριλίου του 1990 και στην αντίστοιχη παρακολούθηση των εφήβων παρατηρούμε και πάλι μειωμένα ποσοστά:

23. Η ακριβής διατύπωση της ερώτησης έχει ως εξής: «Γενικά, συζητάς για πολιτικά θέματα: συχνά, αραιά, ποτέ». Ο επηρηματικός προσδιορισμός χρησιμεύει στη διευκρίνιση του ότι δεν αναφερόμαστε ειδικά σε προεκλογικές περιόδους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστιαία κατανομή των εφήβων σε μεταβλητές που αφορούν την παρακολούθηση προεκλογικής εκστρατείας το 1982 και το 1990

	1982	1990
Παρακολούθησαν την προεκλογική εκστρατεία (σύμφωνα με δήλωσή τους)	83,7	74,1
Διάβάζαν εφημερίδα την περίοδο των εκλογών	58,8	54,5
Συζήτησαν με τη μητέρα τους για πολιτικά θέματα	44,4	41,7
Συζήτησαν με τον πατέρα τους για πολιτικά θέματα	57,7	49,1
Συζήτησαν με συμμαθητές στο σχολείο για πολιτικά θέματα	47,5	26,9
Συζήτησαν με φίλους τους για πολιτικά θέματα	43,2	28,0

Ενώ, όπως βλέπουμε, το συνολικό ποσοστό παιδιών που δηλώνουν ότι παρακολούθησαν τις αντίστοιχες προεκλογικές εκστρατείες του Οκτωβρίου του 1981 και του Απριλίου του 1990 μειώνεται, πράγμα ενδεχομένως αναμενόμενο στο μέτρο που οι έφηβοι του 1990 ήρθαν τρεις φορές σε επαφή με εκλογικές διαδικασίες σε μικρό χρονικό διάστημα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα γενικά μειωμένα ποσοστά σε συγκεκριμένους τύπους εμπλοκής στην προεκλογική εκστρατεία τα οποία παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις: Παρατηρούμε ότι η μεγαλύτερη μείωση σημειώνεται στις πολιτικές συζητήσεις στο πλαίσιο της ομάδας συνομηλίκων (-20,6 στις συζητήσεις με συμμαθητές και -15,2 στις συζητήσεις με φίλους), στοιχείο ενδεικτικό της μείωσης του ρόλου της πολιτικής ως αντικειμένου ενδιαφέροντος των εφήβων στο πλαίσιο της ομάδας συνομηλίκων, η οποία σ' αυτή την κατηγορία ηλικιών αποκτά μεγάλη κοινωνικοποιητική βαρύτητα, υποκαθιστώντας την οικογένεια στο ρόλο του κυρίαρχου κοινωνικοποιητικού φορέα.²⁴ Η μείωση αυτή είναι αξιοσημείωτη διότι συντελείται παρά το ότι πάνω από τους μισούς εφήβους δηλώνουν και στις δύο περιπτώσεις (1982, 1990) αναγνώστες εφημερίδων και παρά τη σαφώς μικρότερη μείωση των πολιτικών συζητήσεων στο πλαίσιο της οικογένειας. Όσον αφορά το τελευταίο αυτό σημείο είναι χρήσιμο να υπογραμμίσουμε τη μικρότερη μείωση του ποσοστού συζητήσεων με τη μητέρα, πράγμα που μειώνει την απόσταση των πολιτικών συζητήσεων με τους δύο γονείς από 13,3 εκατοστιαίες μονάδες υπέρ του πατέρα το 1982 σε 7,4 το 1990.

24. Βλ. γι' αυτό το θέμα, P. McNeil, 1986, σ. 145-149, όπου υπάρχουν αναφορές και στη σχετική κλασική βιβλιογραφία.

Αν τα στοιχεία που αναφέρονται στις παραπάνω πρακτικές είναι ενδεικτικά της μειωμένης τάσης εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία των εφήβων του '90 σε σύγκριση με αυτούς του '82, και στο επίπεδο των αντιλήψεων διαφαίνεται με σαφήνεια η ίδια τάση:

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστιαία διάδοση αντιλήψεων ενδεικτικών συμμετοχικής προδιάθεσης

	1982	1990
Το ενδιαφέρον για τα κοινά ως πολύ σημαντικό στοιχείο του «καλού πολίτη»	49,8	39,2
«Η πολιτική πρέπει να απασχολεί όλους μας»	72,2	60,9
Επιθυμία για περισσότερη πολιτική ενημέρωση (αντίληψη ανεπάρκειας στην πληροφόρηση)	74,5	58,4

Βλέπουμε ότι οι έφηβοι του '90 έχουν σε μικρότερο βαθμό την αντίληψη ότι το ενδιαφέρον για τα κοινά είναι πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό του καλού πολίτη (-10,6), αντιμετωπίζουν σε μικρότερο ποσοστό δεοντολογικά την ενασχόληση με την πολιτική ως υποχρέωση (-11,3), και αντιλαμβάνονται λιγότερο μαζικά την ανεπάρκεια της πολιτικής τους πληροφόρησης κατά τρόπο ο οποίος να γεννά επιθυμία πρόσθετης ενημέρωσης (-16,1). Παρά το ότι, βέβαια, τα σχετικά ποσοστά παραμένουν πάντα υψηλά και είναι ενδεικτικά κάποιων γενικότερων τάσεων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας²⁵ από τη μεταπολίτευση και μετά, η μείωσή τους σε σύγκριση με το '82 είναι σαφής και απόλυτα εναρμονισμένη με τις μεταβολές στη συμμετοχική προδιάθεση οι οποίες διακρίνονται στη λιγότερο μαζική εμπλοκή των εφήβων στην πολιτική διαδικασία μέσω πολιτικών συζητήσεων.

Συνεπώς, τόσο στο επίπεδο των πρακτικών όσο και σ' αυτό των αντιλήψεων, οι έφηβοι του 1990 διαφαίνονται ως λιγότερο συμμετοχικοί από τους αντίστοιχους του 1982. Η μείωση αυτή στη συμμετοχική προδιάθεση συνοδεύεται εξάλλου και από μειωμένα ποσοστά στην ετοιμότητα για μαχητική εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία, τα οποία, αν είναι γενικά χαμηλά στην εφηβεία, είναι ακόμα χαμηλότερα κατά τη δεκαετία του '90 απ' ό,τι του '80. Είναι ενδεικτικό ότι αν το 1982 αντιμετωπίζουν θετικά κατά 18,4% τη διαδήλωση ως τρόπο έκφρασης πολιτικής διαφωνίας, το σχετικό ποσοστό πέφτει στο 7,5% οκτώ χρόνια αργότερα.

25. Βλ. Π. Καφετζής, 1988, καθώς και τις περιοδικές εκδόσεις του Ευρωβαρόμετρου.

IV. ΣΤΟΙΧΕΙΑ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ» ΤΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ

Οι παραπάνω μεταβολές στη συμμετοχική προδιάθεση συνοδεύονται ωστόσο και από άλλες αξιοσημείωτες αλλαγές στο επίπεδο των αντιλήψεων, οι οποίες κάνουν θεμιτή την υπόθεση ότι συντελούνται, παράλληλα, γενικότερες αλλαγές στην εφηβική πρόσληψη του πολιτικού συστήματος και της ευρύτερης πολιτικής διαδικασίας. Ο χαρακτήρας ορισμένων από αυτές μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είναι ενδεικτικές επιμέρους τάσεων «εκσυγχρονισμού» της πολιτικής φυσιολογίας των εφήβων, παρά το ότι ο σχετικός όρος χρησιμοποιείται με εισαγωγικά λόγω της ασάφειας και της ιδεολογικής φόρτισης που τον χαρακτηρίζει. Εξάλλου, οι επιμέρους «εκσυγχρονιστικές» τάσεις βρίσκονται ενδεχομένως, από πρώτη άποψη, σε αντίφαση με τη μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση των εφήβων, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, και δημιουργούν ερωτηματικά σχετικά με το πώς οι δύο τάσεις εναρμονίζονται.

Το δημοκρατικό πολίτευμα και η προάσπιση της σταθερής λειτουργίας της δημοκρατίας γίνονται αδιαμφισβήτητα αποδεκτά πολύ μαζικότερα το 1990 απ' ό,τι το 1982 ως απαραίτητες προϋποθέσεις που οροθετούν τόσο το πλαίσιο της πολιτικής διαδικασίας όσο και την ατομική πολιτική συμμετοχή. Αν, για παράδειγμα, το 1982 θεωρείται πολύ σπουδαίο χαρακτηριστικό του καλού πολίτη η σταθερή υποστήριξη της δημοκρατίας κατά 59,5%, το αντίστοιχο ποσοστό το 1990 φτάνει στο 76,7%. Ακόμα πιο σημαντική, απ' αυτή την άποψη, είναι ίσως η μείωση του ποσοστού των παιδιών που θεωρούν ως «καθόλου σημαντικό» στοιχείο για το χαρακτηρισμό ενός ατόμου ως «καλού πολίτη» την υποστήριξη της δημοκρατίας το οποίο πέφτει από 18,5% σε 6,5%. Στο σημείο αυτό διαφαίνεται ένα στοιχείο «εκσυγχρονισμού» της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας μέσω της σαφώς μαζικότερης αποδοχής της δημοκρατίας ως προϋπόθεσης. Αντίστοιχη ένδειξη «εκσυγχρονισμού» των αντιλήψεων διαφαίνεται και με επίκεντρο τη φορολογική συνείδηση, στο βαθμό που, ενώ το 1982 το 48,8% των παιδιών θεωρούν ως χαρακτηριστικό του καλού πολίτη το «να πληρώνει κανονικά φόρους», το ποσοστό αυτό φτάνει στο 63,6% οκτώ χρόνια αργότερα.

Εκτός όμως από τις ενδείξεις εκσυγχρονισμού της έννοιας του καλού πολίτη είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η εικόνα μιας συνολικής φυσιολογίας πιο «σύγχρονης» διαφαίνεται και στις αντιλήψεις των εφήβων σχετικά με τους παράγοντες εύρυθμης λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων. Η συλλογικότητα στη διοίκηση αξιολογείται ως το σημαντικότερο στοιχείο

από το 57,8% των παιδιών το 1982, έναντι 67,9% το 1990, ενώ οι «ικανότερες του αρχηγού» επιλέγονται ελαφρώς λιγότερο: 26,2% και 23,7% αντίστοιχα.

Αν τα παραπάνω στοιχειοθετούν ενδείξεις «εκσυγχρονισμού» της πολιτικής φυσιολογίας των εφήβων, παράλληλες ενδείξεις αποδραματοποίησης του πολιτικού φαινομένου τείνουν προς την ίδια κατεύθυνση. Ενώ, ήδη το 1982, η πολιτική αποτελούσε αντικείμενο συζήτησης στο πλαίσιο της οικογένειας σε υψηλό ποσοστό, το 1990, χωρίς να σημειώνεται αύξηση, αντίθετα μάλλον, οι έφηβοι γνωρίζουν μαζικότερα τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονιών τους. Φαίνεται ότι η ελληνική πολιτική κουλτούρα αποδεδεσμεύεται όλο και περισσότερο από τα σχετικά πλέγματα που δημιουργήθηκαν στη βάση των πολιτικών διώξεων της περιόδου πριν από τη μεταπολίτευση. Κατά 85,7% και 85,3% αντίστοιχα οι έφηβοι του 1990 δηλώνουν ότι γνωρίζουν τις πολιτικές πεποιθήσεις της μητέρας και του πατέρα τους (έναντι του 80% και του 79,3% αντίστοιχα το 1982). Παρότι η αύξηση είναι μικρή, είναι πάντως ενδεικτική της αυξανόμενης διάδοσης της πολιτικής ως κοινότοπου, τετριμμένου στοιχείου της καθημερινότητας, τις απόψεις τους για το οποίο δεν έχουν λόγο να κρύβουν οι γονείς από τα παιδιά τους.

Παράλληλα, ενώ εντείνονται οι ήδη μαζικές από το 1982 ενδείξεις αποδραματοποίησης του πολιτικού στο πλαίσιο της οικογένειας, αυξάνεται, δεοντολογικά τουλάχιστον, και η κομματική ομοιογένεια της οικογένειας: Ενώ το 1982 οι έφηβοι είχαν κατά 30,1% την αντίληψη ότι «είναι φυσικό να υποστηρίζουν το κόμμα που υποστηρίζουν οι γονείς τους», το ποσοστό αυτό φτάνει στο 44,2% το 1990. Η μέτρηση αυτή δεν αφορά βέβαια την πραγματική κομματική ομοιογένεια της οικογένειας αλλά τις σχετικές δεοντολογικές αντιλήψεις των εφήβων. Γι' αυτό ίσως είναι και περισσότερο ενδεικτική της σχετικής μεταβολής στην εφηβική πολιτική πρόσληψη, στο πλαίσιο της οποίας μοιάζει να μειώνεται η ιδιότητα της πολιτικής ως δυναμικού τομέα αντιπαράθεσης μεταξύ των γενεών. Η πολιτική διαδικασία, δηλαδή, αποδραματοποιημένη και αποφορτισμένη από τις συνδηλώσεις που παραδοσιακά τη χαρακτήριζαν στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, προσφέρει λιγότερο τη δεκαετία του '90 ως πεδίο διαγενεακών συγκρούσεων.²⁶

Ο δυτικοκεντρισμός που ενυπάρχει στην έννοια του εκσυγχρονισμού

26. Το φαινόμενο της αποδραματοποίησης της πολιτικής στο επίπεδο των αντιλήψεων δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι αντίστοιχες ενδείξεις στις αντιλήψεις παιδιών και εφήβων εμφανίζονται και στο πλαίσιο της γαλλικής πολιτικής κουλτούρας των αρχών της δεκαετίας του '90. Βλ. A. Percheron, 1990, η οποία αναφέρεται στην "banalisation du politique" (σ. 108) στις αντιλήψεις παιδιών 8-12 ετών και εφήβων 12-18 (σ. 118) των οποίων η πολιτική κοινωνικοποίηση άρχισε στο ιδιαίτερο πολιτικό κλίμα που σηματοδότησε η προεδρία Mitterand.

μάς επιτρέπει σ' αυτή την ενότητα να αναφερθούμε και στις μεταβολές που παρατηρούνται στις αντιλήψεις των εφήβων για τις σχέσεις της Ελλάδας με άλλες χώρες. Ο αντιαμερικανισμός που χαρακτήριζε τη γενιά της μεταπολίτευσης, και που εκφράστηκε στο επίπεδο των εφήβων στις αντιλήψεις τους περί φιλικών και εχθρικών προς την Ελλάδα χωρών, εμφανίζεται εξαιρετικά μειωμένος το 1990. Αν κοιτάξουμε τα ποσοστά που σημειώνουν οι οκτώ μαζικότερες επιλογές χωρών στις οποίες προβαίνουν το 1982 οι έφηβοι χαρακτηρίζοντάς τες ως φιλικές προς την Ελλάδα²⁷ και τα συγκρίνουμε με τα αντίστοιχα του 1990, παρατηρούμε τα εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Μαζικότερες επιλογές των εφήβων του 1982 στην ερώτηση που αναφέρεται στις φιλικές προς την Ελλάδα χώρες και αντίστοιχα ποσοστά το 1990²⁸

	1982		1990
Γαλλία	57,6	→	31,3
Αγγλία	29,7	→	34,8
Ιταλία	27,2	→	24,7
Δ. Γερμανία	21,7	→	14,4
ΗΠΑ	17,8	→	39,6
Βουλγαρία	14,8	→	7,4
ΕΕΣΔ	14,8	→	12,5
Γιουγκοσλαβία	11,4	→	4,3

Το πρώτο στοιχείο που παρατηρούμε είναι η εξάλειψη της εντυπωσιακής κυριαρχίας της Γαλλίας στις αντιλήψεις των εφήβων ως φιλικής προς την Ελλάδα χώρα, μια κυριαρχία που παρέπεμπε στον πολιτικό λόγο και την πολιτική πραγματικότητα της πρώτης δεκαετίας μετά τη μεταπολίτευση.²⁹ Το στοιχείο όμως με το μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον είναι ο υπερδιπλασιασμός του ποσοστού των ΗΠΑ, ο οποίος και φέρνει τη χώρα αυτή στην πρώτη θέση στις επιλογές των εφήβων το 1990 από την πέμπτη την οποία κατείχε το 1982, ξεπερνώντας τις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Πέρα από οποιεσδήποτε επιμέρους παρατηρήσεις θα μπορούσαμε να κάνουμε, είναι φανερό ότι τα σχετικά στοιχεία είναι ενδεικτικά του τέλους του αντιαμερικανισμού και της υποχώρησης της αδιαμφισβήτητης υπεροχής της ΕΟΚ στις αν-

27. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σ. 373.

28. Τα ποσοστά είναι και στις δύο περιπτώσεις επί του συνόλου των απαντήσεων. Η έλλειψη απάντησης το 1982 ήταν 16,7% και το 1990 6,8%, ενώ το κάθε παιδί είχε τη δυνατότητα να επιλέξει έως τρεις χώρες.

29. Βλ. γι' αυτό το θέμα Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σ. 373-374.

τιλήψεις των εφήβων για τις φιλικές προς την Ελλάδα χώρες.

Αν κοιτάξουμε τον αντίστοιχο Πίνακα με τις εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες επιβεβαιώνεται η υπόθεση περί τάσεως εξάλειψης του αντιαμερικανισμού, στο μέτρο που το σχετικό ποσοστό πέφτει από 35,6% το 1982 σε 13,7% το 1990, χωρίς να υπάρχουν άλλες σημαντικές μεταβολές στα ποσοστά. Ενώ, συνεπώς, το 1982, οι ΗΠΑ υπερτερούσαν στις αντιλήψεις των εφήβων ως εχθρική χώρα (17,8% των εφήβων τη χαρακτήριζαν ως φιλική και 35,6% ως εχθρική), βλέπουμε σαφώς μια αναστροφή στην τάση το 1990: 39,6% των παιδιών τις προσλαμβάνουν ως φιλική και 13,7% ως εχθρική χώρα. Επιπλέον, είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι το 1990 καμιά χώρα δεν προβάλλει μαζικά τις αντιλήψεις των εφήβων ως εχθρική προς την Ελλάδα, εκτός βέβαια από την Τουρκία που συγκεντρώνει ποσοστό 88,3%, αφού το 13,7% που συγκεντρώνουν οι ΗΠΑ αποτελεί το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό.

Στο μέτρο που και η διεθνής συγκυρία του τέλους του ψυχρού πολέμου ανάγει την απάλειψη του «αнтиαμερικανισμού» σε στοιχείο «σύγχρονης» πολιτικής κουλτούρας, οι έφηβοι του 1990 διαφοροποιούνται έντονα από τους συνομηλικούς τους του 1982, στο περιεχόμενο όμως μόνο των αντιλήψεών τους για τις φιλικές και εχθρικές προς την Ελλάδα χώρες. Γιατί με βάση τα μέτρα της εποχής, και οι αντιλήψεις του 1982 αποτελούσαν νεότερικά δεδομένα για την ελληνική πολιτική κουλτούρα.

Παρότι τα παραπάνω είναι ενδεικτικά των μεθοδολογικών προβλημάτων που δημιουργούνται από την αναφορά στην έννοια του εκσυγχρονισμού όταν το αντικείμενο της μελέτης ανάγεται στο επίπεδο των αντιλήψεων, μπορούμε ωστόσο να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι, με σημείο αναφοράς τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, οι ενδείξεις που διαθέτουμε σχετικά με την αποδραματοποίηση της πολιτικής στις αντιλήψεις των εφήβων, το ξεπέραςμα των πλεγμάτων που παραπέμπουν σε βιώματα προηγούμενων γενεών, τη μαζική αποδοχή της δημοκρατίας ως απαραίτητης προϋπόθεσης, την ανάπτυξη της φορολογικής συνείδησης και τη σημασία που αποδίδεται στη συλλογικότητα στη διοίκηση των πολιτικών κομμάτων, διαφαίνονται πράγματι τα στοιχεία εκσυγχρονισμού στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων του '90, που δεν είναι βέβαια ανεξάρτητα από τις γενικότερες τάσεις μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

V. ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ

Η εξοικείωση των παιδιών με τη διάκριση Αριστερά/Δεξιά όχι απλώς μειώνεται από το 1982 στο 1990, αλλά αντίθετα μοιάζει αισθητά αυξημένη. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στην πρώτη περίπτωση γύρω στο 16% των εφήβων δεν είχαν τη δυνατότητα να βάλουν ιδεολογική «ετικέτα» στα τρία μεγάλα κόμματα, το αντίστοιχο ποσοστό το 1990 κυμαίνεται γύρω στο 4%. Ωστόσο αν συγκρίνουμε τις σχετικές «ετικέτες» υπάρχουν ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις:

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος ανάλογα με την ιδεολογική «ετικέτα» που έβαλαν στους τρεις μεγαλύτερους κομματικούς σχηματισμούς το 1982 και το 1990

	ΝΔ		ΠΑΣΟΚ		ΚΚΕ / Συνασπισμός	
	1982	1990	1982	1990	1982	1990
αριστερό	4,7	6,1	43,4	24,2	75,4	86,6
κεντρώο	2,1	1,8	27,8	65,1	3,8	6,3
δεξιό	77,8	88,1	7,4	6,9	3,2	2,7
χ.α.	14,9	3,8	17,7	3,8	17,6	4,3
άλλο	0,5	0,2	3,7	—	—	0,1
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ενώ τόσο η Ν.Δ. όσο και ο Συνασπισμός (σε σύγκριση με το ΚΚΕ) παίρνουν γύρω στις 10 εκατοστιαίες μονάδες περισσότερες ως δεξιό και αριστερό κόμμα αντίστοιχα, η εικόνα του ΠΑΣΟΚ ως αριστερού κόμματος είναι σαφώς λιγότερο διαδεδομένη (-19,2 εκατ. μονάδες) ενώ η πρόσληψή του ως κεντρώου κόμματος εκφράζει τα 2/3 των παιδιών (+ 38,3 εκατ. μονάδες από το 1982). Η τελευταία αυτή διαφοροποίηση είναι εξαιρετικά σημαντική διότι, αφενός, επιδρά στη δήλωση ιδεολογικής ταυτότητας στην οποία προβαίνουν τα παιδιά του δείγματος το 1990 σε σύγκριση με το 1982, και αφετέρου, είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο προσέλαβαν οι έφηβοι το χαρακτήρα και τα αποτελέσματα της περιόδου διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

Η αυξημένη εξοικείωση των εφήβων του '90 με τον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς συνοδεύεται από σημαντικές διαφοροποιήσεις στη δήλωση ιδεολογικής ταυτότητας σε σχέση με το 1982. Η αναμενόμενη μείωση της διάδο-

σης της αριστερής ταυτότητας είναι εξαιρετικά μεγάλη, η κεντρώα δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποσοτική αλλαγή, ενώ η δήλωση δεξιάς ταυτότητας διπλασιάζεται με παράλληλη αύξηση των παιδιών που εκφράζουν άρνηση της διάκρισης δηλώνοντας «δεν με ενδιαφέρει το θέμα»:³⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ποσοστιαία κατανομή των παιδιών του δείγματος ανάλογα με την απάντησή τους σχετικά με την ιδεολογική τους ταυτότητα το 1982 και το 1990

	1982	1990
μάλλον αριστερός	24,7	8,2
μάλλον κεντρώος	12,0	11,6
μάλλον δεξιός	16,8	32,3
δεν έχει αποφασίσει ακόμα	32,5	28,4
δεν ενδιαφέρει το θέμα	12,6	18,0
χ.α.	1,3	1,7
	100,0	100,0

Ενώ το 1982 η μαζικότερη δήλωση συγκεκριμένης ιδεολογικής ταυτότητας ήταν αυτή που αφορούσε την Αριστερά, μαζικότερη κατά 1/3 από την αντίστοιχη Δεξιά, το 1990 οι «αριστεροί» έφηβοι μειώνονται στο 1/3 αυτών του 1982, και οι δεξιοί διπλασιάζονται, με αποτέλεσμα η δήλωση αριστερής ταυτότητας να ανέρχεται σε μαζικότητα στο 1/4 της δήλωσης δεξιάς, η οποία δεν υπερτερεί απλώς αλλά κυριαρχεί: Ένα στα τρία παιδιά του συνόλου του δείγματος δηλώνει το 1990 «μάλλον δεξιός» ενώ το 1982 καμία θέση στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς δεν εξέφραζε με τόση μαζικότητα τους εφήβους: Ενώ το 1990 το 62,2% των εφήβων που δηλώνουν συγκεκριμένη ιδεολογική τοποθέτηση επιλέγουν τη Δεξιά, το 1982, η Αριστερά, που αποτέλεσε τη μαζικότερη επιλογή, εξέφραζε το 46,2% των αντίστοιχων εφήβων. Εξάλλου βλέπουμε ότι αν οι «μάλλον κεντρώοι» παραμένουν αριθμητικά σταθεροί, μειώνονται όσοι δεν έχουν αποφασίσει ακόμα (-4,1 εκατοστιαίες μονάδες) αλλά αυξάνουν (+5,4) οι έφηβοι που αρνούνται τη διάκριση Αριστεράς/Δεξιάς, δηλώνοντας ότι δεν τους ενδιαφέρει το θέμα του σχετικού αυτοπροσδιορισμού τους. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, σε συνδυασμό με τη σταθερότητα του ποσοστού των κεντρώων και την παράλληλη σημαντικότερη αύξηση του χαρακτηρισμού του ΠΑΣΟΚ ως κεντρώου κόμματος θα μπορούσαν να θεω-

30. Η ακριβής διατύπωση της ερώτησης έχει ως εξής: «Εσύ θεωρείς τον εαυτό σου: μάλλον αριστερό, μάλλον δεξιό, μάλλον κεντρώο, δεν έχεις αποφασίσει ακόμα, δεν σ' ενδιαφέρει το θέμα;» Για την αιτιολογία της διατύπωσης βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σ. 437-438.

ρηθούν ως ενδεικτικά τόσο των κοινωνικοποιητικών επιπτώσεων της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ στη διαμόρφωση της ιδεολογικής ταυτότητας των νέων όσο και της (μειωμένης) έλξης του κόμματος αυτού στους σημερινούς εφήβους.

Ενώ τόσο οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις όσο και η διεθνής συγκυρία της κρίσης της Αριστεράς συμβάλλουν στο ότι τα ποσοστά που είδαμε παραπάνω δεν προκαλούν έκπληξη, ωστόσο η έκταση της αναστροφής στις ιδεολογικές προτιμήσεις των εφήβων αξίζει να υπογραμμιστεί, διότι μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είναι πολύ πιθανό οι έφηβοι της «αλλαγής» να αποτελέσουν ως νέοι ενήλικοι, την πρώτη πολιτική γενιά που γνωρίζουμε, η οποία δεν θα παρουσιάζει υψηλότερα ποσοστά δήλωσης αριστερής τοποθέτησης απ' ό,τι οι σύγχρονοί της μεσήλικοι και ηλικιωμένοι.³¹ Συγχρόνως, η αναστροφή αυτή μας επιβάλλει να διερευνήσουμε τις ενδεχόμενες εσωτερικές διαφοροποιήσεις στα συστήματα αντιλήψεων «αριστερών» και «δεξιών» από το 1982 έως το 1990, διαφοροποιήσεις που συνδέονται με τις αλλαγές του ειδικού βάρους των αντίστοιχων συστημάτων αντιλήψεων στο πλαίσιο της κουλτούρας των εφήβων και των νέων. Ως άμεση απόρροια της παραπάνω υπόθεσης δημιουργούνται ερωτήματα γύρω από τη σημερινή έκταση της απόκλισης των αριστερών από τις δεξιές ιδεολογικές αναπαραστάσεις της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας, όπως αυτές εκφράζονται στο επίπεδο της εφηβείας.

Αν στις σταθερές της πολιτικής κουλτούρας των εφήβων μπορεί να καταγραφεί η σχετική ομοιομορφία στην επίδραση του φύλου (τόσο το 1982 όσο και το 1990 το ποσοστό αγοριών και κοριτσιών που δηλώνουν «αριστεροί» είναι παραπλήσιο, ενώ τα αγόρια υπερτερούν στη δήλωση δεξιάς ταυτότητας και τα κορίτσια μαζικότερα «δεν έχουν αποφασίσει ακόμα»), αντίθετα, η ηλικία από τα 12 στα 15 επιδρά διαφορετικά, καταδεικνύοντας και τις τάσεις της εξέλιξης στη διάδοση αριστερής και δεξιάς ιδεολογικής ταυτότητας. Τόσο το 1982 όσο και το 1990 η δήλωση δεξιάς ταυτότητας δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτες διακυμάνσεις από τα 12 στα 15, αντίθετα όμως, ενώ το 1982 οι αριστεροί αυξάνονται σημαντικά με την ηλικία (από 20,8% στην Α' γυμνασίου σε 28,6% στην Γ'), το 1990 η σχετική αύξηση είναι ασήμαντη (7,6% με 8,8%). Είναι φανερό ότι με τα δεδομένα της δεκαετίας του '90 δεν επιβεβαιώνεται η καθιερωμένη αντίληψη περί σημαντικής αύξησης της διάδοσης της αριστερής ιδεολογίας όσο οι έφηβοι προχωρούν στην κυρίως εφηβεία. Παράλληλα, υπάρχουν κάποιες ενδείξεις που μας επιτρέπουν να υποθέσουμε

31. Με βάση στοιχεία έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988 μπορούμε αντίστοιχα να πούμε ότι επιβεβαιώθηκαν οι ενδείξεις που είχαμε το 1982 για την ιδεολογική τοποθέτηση των εφήβων της μεταπολίτευσης, όταν αυτοί ανήκουν πλέον στο εκλογικό σώμα, ως νέοι ενήλικοι. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1990β.

ότι αμβλύνονται οι ταξικές διαφοροποιήσεις στη δήλωση ιδεολογικής ταυτότητας: Αν, για παράδειγμα, το 1982, το 6,7% του συνόλου των παιδιών που φοιτούν σε συννοικιακό γυμνάσιο του Πειραιά δηλώνουν μάλλον δεξιοί, έναντι του 37,1% του συνόλου των μαθητών επίλεκτου ιδιωτικού σχολείου (5,5 φορές περισσότερο), οκτώ χρόνια αργότερα στα ίδια σχολεία και με αντίστοιχη κοινωνική σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού τα σχετικά ποσοστά ανέρχονται σε 20,8% και 60,1% (2,9 φορές περισσότερο). Εξάλλου βλέπουμε ότι αν συνολικά τα παιδιά που δηλώνουν «δεξιοί» διπλασιάστηκαν από το 1982 στο 1990, στο σχολείο όπου κατά τεκμήριο φοιτούν μαθητές από «λαϊκά» στρώματα υπερτριπλασιάστηκαν οι «δεξιοί», ενώ στο ιδιωτικό σχολείο, όπου η κοινωνική σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού παραπέμπει στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, αυξήθηκαν επί 1,6.

Οι ενδείξεις που αφορούν την άμβλυνση των ταξικών διαφοροποιήσεων στη δήλωση ιδεολογικής ταυτότητας μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι, παράλληλα, θα υπάρχουν λιγότερο έντονες διαφοροποιήσεις στα συστήματα αντίληψων των παιδιών που προσβλέπουν στην Αριστερά από αυτά που προσβλέπουν στη Δεξιά.

Το 1982 είχαμε παρατηρήσει ότι μπορούμε να διακρίνουμε συγκροτημένα συστήματα αντίληψων, που διαφοροποιούν σε πολλές μεταβλητές με μεγάλη σαφήνεια τα παιδιά που αναφέρονται στην Αριστερά από αυτά που αναφέρονται στη Δεξιά.³² Τα παιδιά που δηλώνουν «μάλλον αριστεροί» είχαν σαφώς μαζικότερα την αντίληψη ότι η ενασχόληση με την πολιτική αποτελεί υποχρέωση όλων (+11,6 εκατοστιαίες μονάδες έναντι των «δεξιών»), επέλεξαν σε μεγαλύτερο ποσοστό ως βασικότερο κριτήριο για την υποκειμενική τους επιλογή κόμματος το «καλύτερο πρόγραμμα» (+21,6 εκατοστιαίες μονάδες έναντι των «δεξιών») και θεωρούσαν σαφώς μαζικότερα από τους «δεξιούς» ότι το ενδιαφέρον για κοινωνικά και πολιτικά θέματα αποτελεί πολύ σπουδαίο χαρακτηριστικό του καλού πολίτη (+23,8 εκατοστιαίες μονάδες). Όλες οι παραπάνω διαφοροποιήσεις στην κοσμοαντίληψη αριστερών και δεξιών εφήβων μειώνονται σημαντικά το 1990, κυρίως διότι μειώνεται η διάδοσή τους στους αριστερούς: Η διαφορά στη σημασία που αποδίδουν αριστεροί και δεξιοί έφηβοι στην ενασχόληση με την πολιτική ως υποχρέωση όλων μειώνεται στη 1,3 εκατοστιαία μονάδα από τις 11,6 το 1982, η διαφορά στην επιλογή του προγράμματος ως βασικού κριτηρίου για την επιλογή κόμματος φτάνει στις 2,4 εκατοστιαίες μονάδες από τις 21,6 το 1982, ενώ το ενδιαφέρον για κοινωνικά και πολιτικά θέματα, ως πολύ σπουδαίο χαρακτηριστικό του καλού πολίτη, κατεβαίνει στις 9,8 εκατοστιαίες μονάδες από τις 23,8 του 1982.

32. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σ. 454-468.

Με βάση τα παραπάνω, η δήλωση ιδεολογικής ταυτότητας μοιάζει λιγότερο ουσιαστική το 1990 απ' ό,τι το 1982 —παρά το ότι δεν μειώνεται σημαντικά το συνολικό ποσοστό παιδιών που δηλώνουν συγκεκριμένη ιδεολογική ταυτότητα που ήταν 53,5% το 1982 και 51,9% το 1990— διότι, μεταξύ «αριστερών» και «δεξιών» εφήβων, μειώνεται σαφώς η απόσταση στη διάδοση αντιλήψεων που αποτελούσαν στερεότυπα της «αριστερής» πολιτικής φυσιογνωμίας. Φαίνεται ότι η «πολιτική γενιά» παίζει με ιδιαίτερη ένταση τον ομοιογενοποιητικό της ρόλο στη σημερινή συγκυρία εις βάρος της αριστερής πρόσληψης. Εκτός από τις μεταβλητές στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω είναι χαρακτηριστικό, επίσης, ότι η «διαδήλωση» ως τρόπος έκφρασης πολιτικής διαφωνίας εντάσσεται πάντα περισσότερο στις επιλογές των αριστερών απ' ό,τι των δεξιών εφήβων, αφού οι πρώτοι είναι πιο εξοικειωμένοι μ' ένα πολιτικό λεξιλόγιο που παραπέμπει σε κοινωνικούς αγώνες και μαχητικές πολιτικές πρακτικές. Ωστόσο, το 1982 το 31,8% των αριστερών εφήβων επιλέγει τη διαδήλωση ως τρόπο έκφρασης πολιτικής διαφωνίας, ενώ το 1990 το 19,7%. Οι δεξιόί έφηβοι σημειώνουν αντίστοιχα ποσοστά της τάξης των 7,4% και του 4,3%. Αν και στις δύο περιπτώσεις οι αριστεροί έφηβοι αποδέχονται τη διαδήλωση τέσσερις φορές περισσότερο από τους δεξιούς, το 1982 η μεταξύ τους απόσταση στη διάδοση της σχετικής αποδοχής είναι 24,4 εκατοστιαίες μονάδες, ενώ το 1990 πέφτει στο μισό (12,3).³³

Η γενικότερη τάση της σταδιακής εξάλειψης των έντονα διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών των αριστερών εφήβων, οι οποίοι, σύμφωνα με τους όρους προηγούμενων δεκαετιών, ήταν αναμενόμενο να διακρίνονται τόσο για την πιο μαχητική συμμετοχική πολιτική τους συμπεριφορά όσο και για τη μεγαλύτερη σημασία που θεωρητικά αποδίδουν στην ενασχόληση με τα κοινά, συγκεκριμενοποιείται και στο επίπεδο της δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος. Το 1982 το 68,3% των αριστερών εφήβων δήλωνε ότι ενδιαφερόταν *πολύ* για την πολιτική, έναντι 50,6% των δεξιών. Τα στοιχεία του 1990, τα οποία όπως είπαμε παραπάνω δεν είναι απολύτως συγκρίσιμα με αυτά του 1982, δείχνουν ότι 23,7% των αριστερών εφήβων δηλώνουν μεγάλο πολιτικό ενδιαφέρον, έναντι 22% των δεξιών.³⁴ Είναι φανερό ότι η τόσο σημαντική μείωση της διαφοράς μεταξύ του σχετικού ποσοστού αριστερών και δεξιών

33. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν παρατηρείται αντίστοιχη έκταση μείωση στη διαφορά επιλογής της απεργίας, παρότι και πάλι στους αριστερούς εφήβους μειώνεται το σχετικό ποσοστό.

34. Είναι απαραίτητο να υπενθυμίσουμε ότι ενώ το 1982 αναφερόμαστε σε μια τριβάθμη κλίμακα (μ' ενδιαφέρει η πολιτική, πολύ, λίγο, καθόλου), στην έρευνα του 1990 καθιερώσαμε τετράβαθμη (πολύ, αρκετά, λίγο, καθόλου). Συνεπώς, όπως ήδη είπαμε, είναι βέβαιο ότι και λόγω αυτής της τεχνικής διαφοράς η διαφορά στο «πολύ», μεταξύ του 1982 και του 1990, εμφανίζεται μεγαλύτερη. Ωστόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση συγκρίνουμε διαφορά εκατοστιαίων μονάδων μεταξύ αριστερών και δεξιών στο πλαίσιο της ίδιας κάθε φορά λογικής.

εφήβων από το 1982 στο 1990, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, στη σημερινή συγκυρία, το μεγάλο πολιτικό ενδιαφέρον έχει πάψει να αποτελεί διακριτικό στοιχείο της αριστερής ταυτότητας, τόσο λόγω της σημαντικής μείωσης στο σχετικό ποσοστό στο πλαίσιο των αριστερών, όσο και, κυρίως, στο μέτρο που δεν αποτελεί πλέον στοιχείο διαφοροποίησής τους από τους δεξιούς.

VI. ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΦΗΒΟΥΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ
ΣΤΟΥΣ ΕΦΗΒΟΥΣ ΤΗΣ «ΑΛΛΑΓΗΣ»:
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι ίδιες κοινωνικοποιητικές εμπειρίες οι οποίες συνέβαλαν στην αποστασιοποίηση από την πολιτική των συμμετοχικών εφήβων της μεταπολίτευσης —οι οποίοι σήμερα, ως νέοι ενήλικοι, δείχνουν φανερά ότι η πολιτική διαδικασία όπως είναι, δεν τους αφορά σε μεγάλο βαθμό³⁵— αποτέλεσαν και το κοινωνικοποιητικό πλαίσιο διαμόρφωσης των βασικών πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων των εφήβων της «αλλαγής». Γι' αυτούς τους τελευταίους, για τους οποίους τα οικονομικά σκάνδαλα αποτελούν κατά 66,1% πολύ σπουδαίο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας, ενώ η έλλειψη ισότητας στις σχέσεις των δύο φύλων μόνο κατά 36,2% (αφού είναι λιγότερο έκδηλη), η δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος προσλαμβάνεται ως δεδομένη (αφού η δικτατορία δεν αποτελεί γι' αυτούς σημείο αναφοράς) και ως προϋπόθεση, χωρίς όμως να κινητοποιεί και την προσωπική και άμεση εμπλοκή του κάθε πολίτη. Είναι φανερό ότι οι σημερινοί έφηβοι χαρακτηρίζονται από μικρότερο ενδιαφέρον για την πολιτική απ' ό,τι οι έφηβοι της δεκαετίας του '80, από μειωμένες τάσεις εμπλοκής σε πολιτικές συζητήσεις, από μειωμένα ποσοστά παρακολούθησης των εκλογών με όλους τους τρόπους και κυρίως μέσω συζητήσεων στην ομάδα συνομηλίκων, για την οποία η πολιτική έχασε πλέον μεγάλο μέρος από την έλξη την οποία ασκούσε την προηγούμενη δεκαετία. Συνεπώς, η συμμετοχική προδιάθεση των εφήβων της «αλλαγής» προβάλλει ως μειωμένη στο επίπεδο των πρακτικών αλλά και σ' αυτό των αντιλήψεων: Σε μικρότερα ποσοστά προσλαμβάνεται η ενασχόληση με τα κοινά ως κοινωνική υποχρέωση, και σε μικρότερο ποσοστό είναι διαδεδομένη η αίσθηση της έλλειψης πληροφόρησης, η οποία γεννούσε μαζικά (74,5%) οκτώ χρόνια νωρίτερα την επιθυμία για πρόσθετη ενημέρωση από την πλευρά των εφήβων.

Η μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση που χαρακτηρίζει τους εφήβους

35. Στο θέμα αυτό αναφερόμαστε στο Μ. Pantelidou-Maloutas, I. Nicolacopoulos, 1991 (υπό δημοσίευση).

της «αλλαγής» ως πολιτική γενιά συνοδεύεται, ωστόσο, από μεγαλύτερη εξοικείωση με το πολιτικό σύστημα και από αυξανόμενη αποδραματοποίηση της πολιτικής διαδικασίας. Η έλλειψη απάντησης είναι στις περισσότερες περιπτώσεις σημαντικά μικρότερη το 1990 απ' ό,τι το 1982,³⁶ ενώ, παράλληλα, αν οι έφηβοι συζητούν σε μικρότερο ποσοστό για πολιτικά θέματα στο πλαίσιο της οικογένειας γνωρίζουν, ωστόσο, μαζικότερα τις πολιτικές πεποιθήσεις των γονιών τους, και θεωρούν μαζικότερα ως «φυσικό» να υποστηρίζουν το ίδιο κόμμα μ' αυτούς. Η πολιτική αποδραματοποιείται και συγχρόνως προσφέρεται λιγότερο ως τομέας διαγενεακών διενέξεων αλλά και πολύ λιγότερο απ' ό,τι παλαιότερα ως αντικείμενο ενδιαφέροντος στην ομάδα συνομηλίκων. Εξάλλου, αν οι έφηβοι σήμερα αυτοτοποθετούνται σε ελαφρώς μικρότερα ποσοστά στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς, και μάλιστα κυρίως διότι αρνούνται τη διάκριση και λιγότερο επειδή «δεν έχουν αποφασίσει ακόμα», συγχρόνως γνωρίζουν και χειρίζονται καλύτερα τις ιδεολογικές ετικέτες των βασικών κομματικών σχηματισμών. Συνεπώς, ενώ δηλώνουν μικρότερο πολιτικό ενδιαφέρον οι έφηβοι της «αλλαγής» από τους αντίστοιχους της μεταπολίτευσης, γι' αυτούς η πολιτική χάνει σημαντικό μέρος από την ιδιαίτερη αίγλη που παρουσίαζε στην κουλτούρα των νέων από τη μεταπολίτευση, γίνεται ένας τομέας της κοινωνικής ζωής όπως τόσο άλλοι με τον οποίο είναι περισσότερο εξοικειωμένοι ενώ διακατέχονται λιγότερο από την εξιδανικευτική αντίληψη περί υποχρέωσης όλων να εμπλέκονται στα κοινά για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Παράλληλα, στην πρόσληψη της έννοιας του καλού πολίτη είναι φανερή η τάση «εκσυγχρονισμού» των αντιλήψεων, όπως και στη σημασία που αποδίδεται στη συλλογικότητα της διοίκησης των πολιτικών κομμάτων για την εύρυθμη λειτουργία τους.

Πολλά από τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσαν να καταστήσουν θεμική την υπόθεση της υπαρξης σαφούς τάσεως «εξευρωπαϊσμού» της πολιτικής κουλτούρας της νέας γενιάς στην Ελλάδα, και κατ' επέκταση και της σχετικής σταδιακής μετεξέλιξης της συνολικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Κι αυτό γιατί πολλοί από τους δείκτες που χαρακτηρίζουν την πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων στην Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του '90, μοιάζουν πράγματι εντυπωσιακά περισσότερο με αντίστοιχους πολλών δυτικοευρωπαϊκών χωρών απ' ό,τι συνέβαινε στις αρχές της δεκαετίας του '80. Φαινομενικά ελκυστική η υπόθεση αυτή, προσκρούει σε πολλές πρακτικές δυσχέρειες όσον αφορά τον έλεγχο της, ενώ συγχρόνως εμπεριέχει στοιχεία απλουστευτικά, γενικευτικά, ακόμα και αξιολογικά που μπορούν εύκολα να την κα-

36. Στο σημείο αυτό αναφέρομαι στο σύνολο του ερωματολογίου, παρότι βεβαίως το μεγαλύτερο μέρος των στοιχείων που συλλέγησαν με τη βοήθειά του δεν χρησιμοποιήθηκαν στο παρόν άρθρο.

ταστήσουν μειωμένης επιστημονικής εγκυρότητας. Θα μπορούσε ωστόσο, μετά από κατάλληλη προεργασία, να αποτελέσει έναυσμα συγκριτικής διεθνούς έρευνας της πολιτικής φυσιογνωμίας των εφήβων, η οποία να ξεπερνά το επίπεδο της μακροανάλυσης των αξιών για να μελετήσει αυτό των πολιτικών στάσεων, των αντιλήψεων και των πρακτικών, επανεντάσσοντάς το στο συγκεκριμένο, ιδιαίτερο πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρονται.

Η μείωση του αντιαμερικανισμού, που φτάνει μέχρι την αναγωγή των ΗΠΑ στη χώρα που κατέχει την πρώτη θέση στις επιλογές των εφήβων ως φιλική προς την Ελλάδα (ενώ το 1982 κατείχε την πέμπτη) είναι ενδεικτική αλλαγών στο επίπεδο της συνολικής ελληνικής πολιτικής κοινότητας και συναρτάται με εξελίξεις στον διεθνή χώρο. Παράλληλα, βέβαια, προδικάζει και τις αλλαγές που είδαμε στην ιδεολογική φυσιογνωμία των εφήβων, οι οποίοι από μαζικά αριστερόστροφοι το 1982 μετεξελίχθηκαν σε ακόμα μαζικότερα δεξιόστροφους το 1990. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον να υπογραμμίσουμε ότι η ιδεολογική αυτή μεταστροφή συνοδεύεται από καλύτερη γνώση της διάκρισης, αλλά και από υψηλότερα ποσοστά στην άρνηση αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς των εφήβων, οι οποίοι δηλώνουν μαζικότερα ότι «δεν ενδιαφέρονται για το θέμα». Ενώ, όπως είδαμε, μειώθηκε σημαντικά, ποσοτικά, το ειδικό βάρος των αριστερών εφήβων (-16,5 εκατ. μονάδες), είναι πιο ουσιαστικό να σημειώσουμε ότι ακόμα περισσότερο μειώθηκε ιδεολογικά το ειδικό τους βάρος: Οι αριστεροί έφηβοι του '90 διαφοροποιούνται αισθητά λιγότερο στο επίπεδο των ιδεολογικών αναπαραστάσεων της πραγματικότητας από τους δεξιούς, στο μέτρο που τα στερεότυπα των αντιλήψεων και των πρακτικών της αριστερής ταυτότητας είναι λιγότερο διαδεδομένα στους εφήβους φορείς της το 1990 απ' ό,τι το 1982. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να υπογραμμίσουμε ότι η αριστερή κοσμοαντίληψη έχασε τη δύναμή της στους εφήβους, χάνοντας σημαντικό μέρος από την ιδιαιτερότητά της, στοιχείο που καθιστά θεμιτή την υπόθεση της συνεχούς πτωτικής τάσης της Αριστεράς στις νέες γενιές, στο μέτρο που δεν θα επεξεργαστεί και δεν θα προβάλλει νέα, διαφοροποιημένη και διαφοροποιητική φυσιογνωμία. Ωστόσο, σήμερα, και η μείωση στις αποκλίσεις της αριστερής και της δεξιάς ιδεολογικής αναπαράστασης της πραγματικότητας που χαρακτηρίζει τους εφήβους, αποτελεί ενδεχομένως στοιχείο ενδεικτικό της αυξανόμενης αποδραματοποίησης της πολιτικής, η οποία συνοδεύεται από τη μείωση της βαρύτητας παραδοσιακών διαιρετικών τομών, τόσο ιδεολογικών όσο και κοινωνικών/ταξικών, αφού αυτές οι τελευταίες φαίνεται ότι λειτουργούν λιγότερο προσδιοριστικά όσον αφορά τη διαμόρφωση αριστερής κοσμοαντίληψης.

Αν όμως αμβλύνονται οι διαφοροποιήσεις στην πολιτική πρόσληψη που απορρέουν τόσο από την κοινωνική/ταξική θέση των εφήβων όσο και από την ιδεολογική τους τοποθέτηση, γεννώνται νέα ερωτήματα που αφο-

ρούν τον εντοπισμό των βασικών μεταβλητών που θα λειτουργήσουν ενδεχομένως ως διαιρετικές τομές κατά τη δεκαετία του '90. Ενώ είναι βέβαια πρόωρο να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα που αφορά το σημείο αναφοράς των βασικών εσωτερικών διαφοροποιήσεων στην πολιτική πρόσληψη της γενιάς των σημερινών εφήβων, μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι οι συγκεκριμένες κοινωνικοποιητικές επιδράσεις που τους χαρακτηρίζουν ως πολιτική γενιά θα λειτουργήσουν εντονότερα στη σημερινή συγκυρία προς την κατεύθυνση της ομοιογενοποίησης των πολιτικών πρακτικών. Επιμέρους ένδειξη, η οποία ενισχύει την υπόθεση αυτή, αποτέλεσε σίγουρα το μαζικό κίνημα των καταλήψεων που εκδηλώθηκε στη Μέση Εκπαίδευση στα τέλη Νοεμβρίου του 1990, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του (ιδιαίτερα ο πάνδημος χαρακτήρας του ξεσπάσμάτος του και η έλλειψη κομματικών χειραγωγήσεων) και η αντοχή την οποία επέδειξε. Οι αποστασιοποιημένοι από την πολιτική διαδικασία έφηβοι της «αλλαγής», αυτοί που χαρακτηρίζονται από μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση, που δεν μοιάζουν να αμφισβητούν και που μαζικότερα απ' οτιδήποτε άλλο δηλώνουν «μάλλον δεξιοί», ενεπλάκησαν άμεσα, μαζικά και μαχητικά στην πολιτική διαδικασία, διεκδικώντας οροθετημένα αιτήματα που είχαν σχέση με τη σχολική καθημερινότητα. Η ίδια γενιά εφήβων, λίγους μήνες νωρίτερα δήλωνε κατά 50,3% ότι κυβερνητικές αποφάσεις μπορεί να έχουν μεγάλη επίδραση στη ζωή στο σχολείο. Δηλαδή, λιγότερο μαζικά απ' ό,τι οι έφηβοι του 1982 (58,1%), είχαν την αίσθηση ότι οι πολιτικές αποφάσεις *αφορούν* τη ζωή των μελών της.

Τα γεγονότα των καταλήψεων προκάλεσαν έκπληξη σε ειδικούς (και μη) μελετητές της εφηβείας, αλλά κυρίως έκαναν φανερό ότι όταν γίνεται αντιληπτό από τους εφήβους ότι τα διακυβεύματα της πολιτικής διαδικασίας τους αφορούν, οι έφηβοι δεν μένουν παθητικοί δέκτες των αποφάσεων, παρά τη δική μας αντίληψη σχετικά με τη συνολική πολιτική φυσιογνωμία τους. Το μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον και η μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση που τους χαρακτηρίζουν παραπέμπουν, συνεπώς, στην αίσθηση ότι η πολιτική διαδικασία *«δεν με αφορά»*. Είναι προφανές ότι τα διακυβεύματα των Προεδρικών Διαταγμάτων, που πυροδότησαν το κίνημα των καταλήψεων *αφορούν* τους εφήβους, αφού αναφέρονται σε ρυθμίσεις της ζωής τους στο σχολείο, και έτσι έγιναν αντιληπτά από αυτούς, κινητοποιώντας τους μαζικά, πέρα από επιμέρους πολιτικές ή ιδεολογικές διαφορές, στο μέτρο που τα προσέλαβαν ως μέσα χειραγωγησης της ατομικής ελευθερίας τους. Είναι αξιοσημείωτο, εξάλλου, ότι το κοινωνικοποιητικό μήνυμα που εισέπραξαν από τη δραστηριοποίησή τους κατατείνει προς την κατεύθυνση της προσωπικής και άμεσης εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία (η οποία αποδείχτηκε αποτελεσματική) και συνεπώς έρχεται φαινομενικά σε σύγκρουση με τις βασικές

προδιαθέσεις που τους χαρακτηρίζουν ως πολιτική γενιά. Το πώς θα αφομοιωθεί, βέβαια, και πόσο σημαντική θα αναδειχτεί η συγκεκριμένη συμμετοχική εμπειρία στη συγκρότηση της συνολικής πολιτικής φυσιογνωμίας της γενιάς αυτής μόνο στο μέλλον θα φανεί.

Αυτό που διαφαίνεται από τώρα, πάντως, ενισχύει τις ενδείξεις στις οποίες αναφερθήκαμε με βάση τα στοιχεία της έρευνας: Οι έφηβοι της «αλλαγής» συγκροτούν μια πολιτική γενιά εξοικειωμένη με την πολιτική διαδικασία, την οποία αποδραματοποιούν και στην οποία δεν επενδύουν συναισθηματικά και ιδεαλιστικά, αφού την αντιμετωπίζουν ως έναν από τους πολλούς τομείς της κοινωνικής καθημερινότητας, ο οποίος δεν κινητοποιεί το ενδιαφέρον τους (και λόγω του κοινότοπου χαρακτήρα του) όπως σε προηγούμενες γενιές. Ωστόσο η εξοικείωση και η αποδραματοποίηση της πολιτικής που τους χαρακτηρίζει συμβάλλει στη διαμόρφωση υψηλού επιπέδου «αίσθησης αποτελεσματικότητας» στην ατομική παρέμβαση στην πολιτική διαδικασία,³⁷ και διευκολύνει τη διεκδικητική κινητοποίησή τους όταν έχουν την αίσθηση ότι τα διακυβεύματα της πολιτικής διαδικασίας τους «αφορούν». Η αίσθηση του «με αφορά», δηλαδή της *υποκειμενικής* συνάφειας με την πολιτική διαδικασία, διαφαίνεται συνεπώς ως προϋπόθεση και ως κομβικό σημείο, από το οποίο εκπορεύεται η πολιτική δραστηριοποίηση των αποστασιοποιημένων αλλά και εξοικειωμένων με την πολιτική διαδικασία εφήβων της δεκαετίας του '90, ενώ, παράλληλα, η αίσθηση έλλειψης υποκειμενικής συνάφειας με το πολιτικό σύστημα είναι ακριβώς το στοιχείο που εξηγεί τη συνύπαρξη «εκσυγχρονιστικών» στοιχείων στην πολιτική τους φυσιογνωμία (αυξημένη εξοικείωση και αποδραματοποίηση της πολιτικής διαδικασίας) με τη μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση που τους χαρακτηρίζει ως πολιτική γενιά. Το ερώτημα βέβαια που δημιουργείται στο σημείο αυτό σχετίζεται με τη σημασιοδότηση του «με αφορά». Και είναι σίγουρο ότι από τη γενιά της μεταπολίτευσης στη γενιά της «αλλαγής» η σχετική σημασιοδότηση έχει μεταβληθεί για να γίνει πιο ατομοκεντρική, σε αρμονία με τα κοινωνικοπολιτικά μηνύματα που εισέπραξαν οι σημερινοί έφηβοι στην πρώιμη φάση της πολιτικής τους κοινωνικοποίησης.³⁸

Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι υποχωρούν σε διάδοση οι «μεταυλιστικές» αξίες των νέων τη δεκαετία του '90, οι οποίες, σύμφωνα με τις μελέτες

37. Για την αίσθηση «πολιτικής αποτελεσματικότητας» στην εφηβεία, βλ. M.K. Jennings, R. Niemi, 1974, σ. 124-132.

38. Είναι αναμφίβολο ότι στο τέλος της δεκαετίας του '80 πολλαπλά (ενδογενή και εξωγενή) μηνύματα που επέδρασαν στη φυσιογνωμία της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας αντιστρατεύονται τις τάσεις μείωσης της κυριαρχίας της ατομοκεντρικής θεώρησης που χαρακτήριζαν εδώ και δεκαετίες πολλές καπιταλιστικές κοινωνίες. Βλ. για το θέμα N. Abercrombie, S. Hill, B. Turner, 1986, ιδιαίτερα τα συμπεράσματα.

του R. Inglehart, σε όλες κατά βάση τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες εμφανίζονται ποσοτικά ενισχυμένες όσο νεότερη είναι η κατηγορία ηλικιών του δείγματος.³⁹ Στους εφήβους του δείγματος στο οποίο αναφερόμαστε για το 1990 βλέπουμε πράγματι ότι μαζικότητα αξιολογούνται ως πολύ σημαντικά υποκειμενικά στοιχεία για τη ζωή, η ειρήνη (92,1%), η αρμονία στις οικογενειακές σχέσεις (86,2%), η φιλία (85,5%), η ευτυχία στις προσωπικές σχέσεις (77,7%), η αίσθηση ότι ζει κανείς σε μια κοινωνία που σέβεται το περιβάλλον (73,5%), η μόρφωση (72,3%), και πολύ λιγότερο ή ύπαρξη πολλών χρημάτων (18,7%), το να έχει κανείς υλικά αγαθά, όπως ωραίο σπίτι, μεγάλο αυτοκίνητο κ.ά. (17,1%), ή ακόμα και το επάγγελμα που δίνει κύρος και πολλά χρήματα (31,5%).⁴⁰ Παρότι πολλές από τις μη «υλιστικές» αξίες που εμφανίζουν εξαιρετικά υψηλά ποσοστά είναι πράγματι ατομοκεντρικές (όπως η φιλία ή η ευτυχία στις προσωπικές σχέσεις), δεν είναι καθόλου δεδομένο ότι αναγκαστικά, σε όλες τις ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες, οι νέοι θα εμφανίζονται από την αντίληψη της αυστηρά ατομοκεντρικής προώθησής τους.

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι περισσότερο από σχόλιο για την πολιτική φυσιογνωμία των σημερινών εφήβων, η μεταβολή που διαφαίνεται τόσο στη σημασιοδότηση του «με αφορά» όσο και στο επίπεδο της συμμετοχικής τους προδιάθεσης, αποτελεί σχόλιο για το χαρακτήρα και τη λειτουργία διαφόρων κοινωνικών και πολιτικών φορέων στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του '80. Συγχρόνως, υποδεικνύει και την υποχρέωση αυτών των τελευταίων να επεξεργαστούν προτάσεις ικανές να κινητοποιήσουν τη νέα γενιά — που δεν εμπλέκεται με πάθος και φανατισμό αλλά διαμέσου της λογικής αξιολόγησης της συνάφειας της πολιτικής διαδικασίας με την καθημερινότητά της— και να της επιτρέψουν να διαμορφώσει, με όρους της δεκαετίας του '90, στόχους και οράματα τέτοια που θα ωθήσουν τους νέους ψηφοφόρους του 2000 στη διεύρυνση του «με αφορά» γύρω από άξονες περισσότερο κοινωνιοκεντρικούς.

39. R. Inglehart, 1990, σ. 66-103 και ιδιαίτερα σ. 91: Ο συγγραφέας αναφέρεται και στην Ελλάδα με βάση δεδομένα από τις εκδόσεις του Ευρωβαρόμετρου του 1986 και του 1987, απ' όπου προκύπτει ότι η διάδοση των μεταυλιστικών αξιών είναι αντιστρόφως ανάλογη της ηλικίας.

40. Δεν διαθέτουμε αντίστοιχα στοιχεία του 1982 ώστε να μπορούμε να προβούμε σε συγκρίσεις.

VII. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Περιλαμβάνονται μόνο τίτλοι στους οποίους γίνεται παραπομπή στο κείμενο)

- Abercrombie N., Hill S., Turner B. (1986), *Sovereign individuals of capitalism*, Λονδίνο, Allen and Unwin.
- Baskar R. (1979), *The possibility of naturalism*, Brighton, Harvester Press.
- Braungart R., Braungart M. (1989), "Les générations politiques" στο Grête J., Favre P., *Génération et politique*, Παρίσι, Economica.
- Crête J., Favre P. (1989), *Génération et politique*, Παρίσι, Economica.
- Delli Caprini M.X. (1989), "Age and History: Generations and Sociopolitical Change" στο Sigel R., *Political learning in adulthood*, Chicago, Chicago University Press, σ. 11-15.
- Δεμερτζής Ν. (1990), «Συγκριτική πολιτική ανάλυση και πολιτική κουλτούρα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75A, 1990, σ. 71-87.
- (1990β), «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80», στο Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος Ηλ. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα, ΕΕΠΕ, Θεμέλιο.
- Diamandouros N. (1983), "Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends" στο Clogg, R. (επιμ.), *Greece in the 80s*, Λονδίνο, Macmillan.
- Δώδος Δ., Καφετζής Π., Μιχαλοπούλου Κ., Νικολακόπουλος Ηλ., Παπλιάκου Β. (επεξεργασία), «Η πολιτική κουλτούρα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: Συγκριτικοί πίνακες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75A, 1990, σ. 107-151.
- Easton D., Dennis J. (1980), *Children in the Political System: Origins of Political Legitimacy*, Chicago, University of Chicago Press (πρώτη έκδοση 1969).
- Greenstein F. (1976), *Children and Politics*, New Haven, Yale University Press (πρώτη έκδοση 1965).
- Inglehart R. (1971), "Generational Change in Europe" στο Dogan M., Rose R. (επιμ.), *European Politics: A Reader*, Λονδίνο, MacMillan.
- (1977), *The Silent Revolution*, Princeton, Princeton University Press.
- (1990), *Culture shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, Princeton University Press.
- Jennings M.K., Niemi R. (1974), *The Political Character of Adolescence*, Princeton, Princeton University Press.
- (1981), *Generations and Politics*, Princeton, Princeton University Press.
- Καφετζής Π. (1988), «Ευρωπαϊκός Νότος: Σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69A, 1988, σ. 24-66.
- Langton K. (1984), "Persistence and Change in Political Confidence over the Life-span: Embedding Life-cycle Socialization in Context", *British Journal of Political Science*, 14, 4, 1984 σ. 461-481.
- Λυριντζής Χ. (1990), «Μεθοδολογικά Ζητήματα στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75A, 1990, τ. 58-70
- Mannheim K. (1952), "The Problem of Generations" στο, *Essays on the Sociology of Knowledge*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul.
- McNeil P. (1986), "Culture" στο McNeil P., Townley Ch., *Fundamentals of Sociology*, Λονδίνο, Hutchinson.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ. (1986), *Έκδηλη πολιτική κοινωνικοποίηση στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- (1987), *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Gutenberg.
- (1990), «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 75A, σ. 18-57.
- (1990β), «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Το φύλο της Αριστεράς και της Δεξιάς» στο ΕΕΠΕ, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Αθήνα, Θεμέλιο.

- Pantelidou-Maloutas M., Nicolacopoulos I. (1991), (υπό δημοσίευση), "Le profil politique des jeunes en Grèce: reproduction et transformation de la culture politique grecque".
- Percheron A. (1978), *Les 10-16 ans et la politique*, Παρίσι, Presses de la F.N.S.P.
- (1985), "Age, cycle de vie, génération, période et comportement electoral" στο Gaxie D., *Explication du vote*, Παρίσι, Presses de la F.N.S.P.
- (1990), "Les enfants de l'alternance" στο Duhamel OL., Jaffré J., *Sofres: L'état de l'opinion 1990*, Παρίσι, Seuil.
- Reimer B. (1989), "Postmodern Structures of Feeling: Values and Lifestyles in the Postmodern Age" στο Gibbins J. (επιμ.), *Contemporary Political Culture*, Λονδίνο, Sage.
- Sigel R. (επιμ.), (1989), *Political Learning in Adulthood*, Chicago, Chicago University Press.